

اسناد قاجاران

● توران طولابی

■ فهرست اسناد مکمل قاجاریه؛ جلدهای ۱۵۴-۱۶۱

■ تهیه و تنظیم: محمدحسن کاووسی

■ تهران: وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۸۶، شصت و دو + ۶۵۲ صفحه

تاریخ ایران بعد از سقوط صفویه با بحرانی مواجه شد که تا پاگرفتن سلسله‌ی قاجار ادامه پیدا کرد؛ بحرانی که نه نادرشاه و نه دولت مستعجل کریم‌خان نتوانست با آن مواجه شود و تقدیر این مهم را به دست قاجارها سپرد. قاجارها با وجود موانع مختلف و درحالی‌که تشکیل حکومتی با قدرت مرکزی مستحکم را افشارها و نیز زندها نتوانسته بودند به منصه‌ی ظهور برسانند، توانستند پایه‌های حکومت خود را تحکیم بخشیده و به حکومت‌های مستعجل گذشته پایان دهند و در نهایت امر آن‌ها بودند که بعد از فروپاشی صفویه توانستند مشروعیتی برای خود کسب کنند و به عمر سلسله‌هایی چون افشار و زند خاتمه دهند؛ مشروعیتی که بعد از سقوط صفویه اگرچه نادرشاه اندک زمانی با چنگ زدن به ریسمان صفویه و یا اقدامات دیگر تلاش بر استمرار آن برای حفظ حاکمیت بر این سرزمین را داشت و در نهایت به واقعیت تبدیل نشد و یا کریم‌خان نیز نتوانست با عنوان وکیل‌الرعا یا چند صباحی بیش بر ایران فرمان راند، اما قاجارها در کسب آن به دلایل مختلف که در این مختصر نمی‌گنجد، برتری یافتند. حال سلسله‌ی قاجاریه تشکیل شده، قدرت‌های بین‌المللی در حال پیشروی و چنگ انداختن به سرزمین‌های مختلف هستند و این بار مسئولیت حفظ تمامیت ارضی ایران به آنان سپرده شده است؛ مسئولیتی که چندی پیش صفویان در مقابل قدرت‌های بزرگی چون عثمانی‌ها علیرغم قدرت‌گیری و توسعه‌طلبی روزافزونشان نتوانسته بودند به خوبی به آن جامه عمل ببوشانند و با قد برافراشتن در برابر این امپراتوری به حفظ تمامیت ارضی ایران پردازند. در دوره‌ی قاجار وقایع بسیار پراهمیتی رخ داد که هر کدام از این رویدادها تأثیر خود را بر تاریخ ایران باقی گذاشت. برای نمونه می‌توان به برخی مسائل این دوره از جمله ظهور باب، قیام آقاخان محلاتی و یا مناسبات سخت‌پرفت و خیز ایران با دول اروپایی اشاره کرد. که هر کدام تحفه‌ای نه دلچسب که کشنده و ویرانگر را برای ایران به ارمغان آورد؛ گاهی این تحفه در قالب عهدنامه پاریس چهره هویدا می‌کرد و گاه در صورت عهدنامه‌ی ترکمانچای خود را می‌نمود و دیگر چهره نمودن در هر شکل و رنگی تفاوتی نداشت، زیرا با هر چهره نمودن دیاری و خاکی را از این سرزمین به یغما می‌برد و حدیث همان حدیث همیشگی بود. ایران در این زمان از شرق با مسأله‌ی افغانستان

نمونه‌ای از اسناد قاجاریه

تاریخ معاصر بدون پشتوانه و بهره‌گیری از آن‌ها ابتر می‌ماند. مرکز چاپ و انتشارات وزارت خارجه در راستای توجه به این مهم به انتشار این اسناد پرداخته و توانسته است بسیاری ازین گنجینه‌های ارزشمند را که حتی در برخی موارد به دلیل قدمت در آستانه‌ی از بین رفتن هستند احیاء کرده و به زیور طبع بیاراید. پژوهشگران تاریخ و خوانندگان این سطور به خوبی آگاهند که پژوهش‌های تاریخی - همان گونه که در بالا ذکر شد - بویژه در تاریخ معاصر ایران بدون استناد به این اسناد، سیر کردن در بیراهه‌ای بیش نیست. در واقع راه پر سنگلاخ این قسمت از تاریخ ایران با چراغ اسناد بسی روشن‌تر و قابل سیرتر می‌شود. در حالیکه حجم وسیعی از این اسناد به واسطه کوشش‌های فراوان در مراکز اسناد مختلف به چاپ رسیده است، همچنان سندهای بسیاری وجود دارند که پژوهشگران برای دستیابی به آن‌ها با سختی بسیار مواجه هستند؛ سختی‌هایی چون در دسترس نبودن اسناد به دلیل عدم طبقه‌بندی و فهرست‌بندی آن‌ها، فرسوده شدن اسناد و عدم امکان استفاده درست از آن‌ها و نیز در برخی موارد خوانا نبودن سند. اگر چه تجربه یاریگری است توانا در کسب توانمندی برای خواندن اسناد، اما در همین حالت هم برخی اوقات پژوهشگر با مشکلاتی برای مطالعه اسناد مواجه می‌شود. چاپ اسناد کمک به پژوهشگران و البته کمک به زنده ماندن و جلوگیری از نابودی میراثی است که جهت حفظ و نگهداری آن سخت مسئولیم. به عنوان نمونه در این زمینه می‌توان به اسناد چاپ شده ایران - عثمانی اشاره کرد. اگرچه در سال‌های اخیر اسناد بی‌شماری درباره‌ی ایران و عثمانی و روابط این دو قدرت به چاپ رسیده است. اما همچنان با اسناد بسیاری در مراکز مختلف مواجه هستیم که این موضوع بسیار بااهمیت روابط ایران و عثمانی را در زمینه‌های مختلف به تصویر می‌کشد؛ زمینه‌هایی چون اختلافات ارضی، ارتباطات تجاری دولتی و مسائل و مشکلات مربوط به آن و یا مسائل پیرامون زوار ایرانی که هنوز بخش قابل توجهی از این اسناد در مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر ایران، وزارت خارجه و یا سازمان اسناد ملی موجود است. اگرچه فراوانی این اسناد جای بسی خرسندی است و هر کدام ازین

و هرات، در جنوب با مسأله‌ی خلیج فارس و موضوع‌های پیرامونی آن و از شمال با روسیه‌ای دست به گریبان بود که دو جنگ را با آن تجربه کرده بود. این در حالی بود که در مرزهای شرقی نیز آرامشی نبود که با تکیه‌ی بر آن اندکی بیاساید و به دیگر مرزها بیندیشد، در این قسمت دغدغه‌ی عثمانی‌ها در موقعیت‌های مختلف سر برمی‌آورد که آن نیز به عقد عهدنامه‌هایی انجامید. بدین ترتیب دولت قاجار در تمام دوره‌ی عمر خود با این گونه مسائل در حال ستیزه بود. بی‌شک وقوع این گونه مسائل حجم وسیعی از منابع تاریخ‌نگاری را به دنبال خود می‌آورد که قابل توجه و تأمل است. از جمله‌ی منابع این دوره که دایره‌ای گسترده را به خود اختصاص داده است، می‌توان اسناد را برشمرد؛ اسنادی که گرچه در دوره‌های قبل از قاجار نیز وجود دارند؛ اما در این دوره به لحاظ کمی و کیفی توسعه یافته‌اند. همین خود پژوهشگران و مورخان را به این مهم سوق می‌دهد که با عنایت و تعمق دقیق در این اسناد به بررسی و تحقیق خود پردازند. جای بسی خوشوقتی است که اسناد ارزشمندی که در مراکز مختلف نگهداری می‌شوند، در سال‌های اخیر به چاپ رسیده و در دسترس پژوهشگران قرار می‌گیرد. از جمله مهم‌ترین دوره‌های تاریخ ایران که حجم وسیعی از اسناد را به خود اختصاص داده است، می‌توان دوره‌ی قاجار را نام برد. اسنادی که در این دوره به چاپ رسیده‌اند، گاه در قالب اسناد تاریخی خاندان غفاری و یا اسناد و مدارکی درباره‌ی سیدجمال‌الدین اسدآبادی به چاپ رسیده‌اند و گاه در قالب اسناد ایران با دول انگلیس، روسیه، عثمانی، آلمان و یا اسناد مربوط به قفقاز^۲. نگاهی به مجموعه‌ی وسیع اسناد چاپ شده در این دوره گویای این موضوع است. این تلاش‌ها اگرچه در قالب عناوین مختلف خود را می‌نمایند اما حاکی ازین مهم است که با مجموعه‌ای غنی از اسناد روبه‌رو هستیم که در تحقیقات و پژوهش‌ها باید از آن‌ها بهره‌بریم، حال این اسناد با هر عنوانی و مربوط به هر موضوعی به چاپ رسیده باشند می‌توانند دربردارنده‌ی موضوعاتی باشند که راهگشای تحقیقات پژوهشگران گردند. از جمله اسناد چاپ شده در سال‌های اخیر می‌توان به مجموعه‌ی حاضر یعنی فهرست اسناد مکمل قاجاریه اشاره کرد که دقت، موşkافی و نکته‌سنجی را می‌طلبد که گزارش‌ها و اطلاعات بسیار غنی را از آن استخراج کرد. بی‌شک به انجام رساندن تحقیقات تاریخی بر اساس رویکردی روشمندانه عنایت به این اسناد را می‌طلبد. این کتاب آخرین جلد از کتاب‌هاب فهرست اسناد مکمل (اسناد قدیمه) آرشیو وزارت خارجه ایران است که به همت محمدحسن کاووسی به چاپ رسیده است.^۳ مجموعه مذکور که در دوره‌ی زمانی هفت ساله به زیور طبع آراسته شده است، از جمله آثار ارزشمندی است که برای تفحص و سیر در وادی تاریخ معاصر لازم و نیز ضروری است.^۴ وزارت خارجه ایران همانند دیگر مراکز اسناد فعال کشور همچون سازمان اسناد ملی ایران، مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر ایران و یا مؤسسه‌های دیگر، در برگرداندن حجم وسیعی از اسنادی است که گوشه‌های متنوعی از تاریخ ایران را برای علاقمندان و نیز پژوهشگران این وادی روشن می‌کند؛ اسنادی که پژوهش‌های تاریخی بویژه در

این اثر که در قالب چندین جلد به چاپ رسیده است شامل مجموعه‌ای از اسناد غنی است و هرکدام روشن کننده‌ی راهی سخت ناهموار است که پژوهشگر در مراحل مختلف با آن مواجه می‌شود

اسناد قاجاران

پشتکوه و سایر معادن نفت و غیره و حفاریات از سال ۱۲۷۲ تا ۱۳۰۵
۶- دفتر ۱۵۹ نوشتجات مربوط به امور تجاری و صنعتی، ایجاد کارخانجات جدید در ایران، منع اسلحه و خرید و فروش آن، اختراعات جدید نظامی در اروپا و درخواست تعمیر مقابر حکیم عمر خیام و فردوسی از سال ۱۲۷۵ تا ۱۳۳۳
۷- دفتر ۱۶۰ نوشتجات مربوط به مسایل مذهبی بابیه، اسماعیلیه، آقاخان محلاتی و ملل متنوعه‌ی ارامنه، مسیحیان و... از سال ۱۲۸۵ تا ۱۳۱۵
۸- دفتر ۱۶۱ نوشتجات مربوط به وقایع هرات و تسلط انگلیسی‌ها از سال ۱۲۴۲ تا سال ۱۲۸۰
نگاهی به مجموعه‌ی اخیر گویای این مهم است که در این کتاب می‌توان به اسنادی گرانبها درباره‌ی موضوعات متنوع دست پیدا کرد؛ اسنادی که سخت مورخان و پژوهشگران را یاری گر است. این مجموعه علاوه بر درج اسناد مبتنی بر مسائل سیاسی شامل حجم وسیعی از اسنادی می‌شود که درباره‌ی موضوعاتی چون اقلیت‌های دینی ارامنه، یهودیان و نیز زرتشتی‌ها در ایران می‌شود. این موضوع که بسیار قابل اهمیت است نیمی از اسناد مجموعه را به خود اختصاص داده است. شایان یادآوری است که در جلد ماقبل این اثر یعنی مجموعه‌ی ۱۴۷ تا ۱۵۳ نیز شمار قابل توجهی از این مجموعه به چاپ رسیده است. نگاهی به اسنادی که درباره‌ی این موضوع در کتاب آمده است، نشان می‌دهد که همچون بسیاری دیگر از اسناد موضوعاتی دیگر را می‌توان از میان همین اسناد بیرون کشید. اندکی تأمل در این اسناد گویای این مهم است. به عنوان نمونه در میان همین اسناد که در ذیل عنوان ملل متنوعه گنجانده شده‌اند، اطلاعاتی درباره‌ی روابط ایران با روس و یا عثمانی می‌توان یافت که از منظر تاریخ دیپلماسی و روابط خارجی سخت قابل تأمل، ارزشمند و راهگشاست.^۵ علاوه بر این در حوزه‌ی تاریخ اجتماعی ایران نیز می‌توان به این اسناد نگریست و به اطلاعاتی ذی‌قیمتی درباره‌ی روحیات، دغدغه‌ها و یا ارزش‌های حاکم در این دوره از تاریخ ایران دست یافت.^۶ لابلای سطور این اسناد مطالب و نکات ارزشمندی نهفته است که ممکن است بر گوشه‌ای از مسائل اقتصادی، فرهنگی و نظامی این دوره پرتو افکند. مورخ در این جا نیز همچون موقعیت‌های دیگر ضمن همراه نمودن دقت و کنکاش و رعایت اصول و موازین علمی به تاباندن این پرتو بر این عرصه‌های تاریک سخت

اسناد خود روشنگر راهی هستند اما غرض از درج این سطور همان گونه که در بالا ذکر گردید این است که بر اهمیت چاپ و در دسترس قرار دادن اسناد تأکیدی دوباره گردد، چه چاپ هر کدام از این اسناد راه رسیدن به ناگفته‌های تاریخی را هموارتر و بسی سهل‌تر می‌کند. با این مقدمه نگاهی به کتاب فهرست اسناد مکمل قاجاریه می‌افکنیم؛ کتابی که در راستای اعتنا و توجه به این مهم یعنی بیرون کشیدن اسناد از مراکز به کتابخانه‌ها و در دسترس قرار دادن آن‌ها و نیز جلوگیری از صدمه دیدن و حتی در برخی موارد نابودی آن‌ها قابل ستایش است. این اثر که در قالب چندین جلد به چاپ رسیده است شامل مجموعه‌ای از اسناد غنی است که هرکدام روشن کننده‌ی راهی سخت ناهموار است که پژوهشگر در مراحل مختلف با آن مواجه می‌شود. کتاب با مقدمه‌ای از آقای کاووسی شروع شده است. این مقدمه که در ۶۲ صفحه به رشته‌ی تحریر کشیده شده است، به موضوعاتی چون منابع ثروتی ایران، وقایع مهم داخلی خراسان و هرات، طغیان‌های داخلی، محاصره هرات، تلاش عمال انگلیسی، قیام آقاخان، سیدعلی محمد باب، قیام سالار در خراسان، جلوس ناصرالدین شاه تسخیر هرات در ۱۲۷۳ تصرف خارک و جنگ بوشهر، روایاتی از منابع داخلی، جنگ محمره و اهواز، معاهده پاریس (۱۲۷۳/۱۸۵۷) بندرعباس و امام مسقط و امتیازات سیاسی و اقتصادی پرداخته است. کاووسی تلاش کرده است که با نوشتن این مقدمه به مسایل مهم این دوره‌ی زمانی پرداخته و زمینه ذهنی خواننده را برای مواجه شدن با اسناد فراهم کند. شایان یادآوری است که تاریخ این اسناد از ۱۲۱۵ تا ۱۳۳۳ هجری قمری است. کتاب در قالب ۸ دفتر به گنجاندن اسناد این دوره توجه نشان داده شده است:

- ۱- دفتر ۱۵۴ نوشتجات مربوط به ملل یهودی، ارامنه و زردشتی از سال ۱۲۵۱ تا ۱۳۱۶
- ۲- دفتر ۱۵۵ از سال ۱۲۱۵ تا (۱۳۱۳) دفتر ۱۵۵ و ۱۵۶ نیز اسناد مربوط به ملل یهودی، ارامنه و زردشتی است؛
- ۳- دفتر ۱۵۶ از سال ۱۲۶۲ تا ۱۲۱۵
- ۴- دفتر ۱۵۷ نوشتجات مربوط به مستمرات، تیولات، موقوفات، تعمیرات اماکن متبرکه و صرف روشنایی اماکن مذکوره از سال ۱۲۵۶ تا ۱۳۱۶
- ۵- دفتر ۱۵۸ نوشتجات راجع به ذغال سنگ و معادن سنگ

این کتابها و تلاش تهیه کنندگان و مصححان برای بیرون کشیدن آن‌ها از انزوا را نمی‌توان ذره‌ای نادیده گرفت و یا انکار کرد.

پی‌نوشت

۱. در این قسمت عامدانه نمونه‌هایی از برخی وقایع دوره‌ی قاجاریه چون ظهور باب و یا قیام آقاخان محلاتی درج شده است که در کتاب اسناد مکمل قاجاریه در ذیل دفترهای شماره ۹ و ۱۰ اسناد آن آورده شده است.

۲. نگاهی به مجموعه‌ی اسناد چاپ شده در کتابخانه‌ها این موضوع را مشخص می‌کند. به عنوان نمونه می‌توان از اسناد و مدارک مربوط به سیدجمال‌الدین چاپ شده توسط دانشگاه تهران و یا مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین‌الدوله که به کوشش کریم‌اصفهبان و بهرام غفاری که توسط بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار به چاپ رسیده است، نام برد. این در حالی است که خوانندگان این سطور درباره‌ی حجم وسیع اسناد چاپ شده درباره‌ی روابط مختلف ایران با دول دیگر به خوبی آگاهند.

۳. کاووسی در حیطه‌ی تاریخ قاجار و نیز درباره‌ی اسناد آثاری را تألیف و یا تصحیح کرده است، بنگرید به: اسناد روابط دولت صفوی با دولت ایتالیا، وزارت خارجه، ۱۳۸۰ گذری بر معاهدات گلستان و ترکمانچای و پیامدهای آن، فصل نامه تاریخ روابط خارجی، تابستان ۱۳۸۱، شماره ۱۱ نگاهی به اسناد صفویه در آرشیوها و کتابخانه‌های چند کشور جهان، همانجا، سال ششم، شماره ۲۱، زمستان ۱۳۸۱ و شرح احوال سلطان عبدالحمید و مملکت عثمانی، اثری است که در دوره‌ی قاجار توسط مورخ توانای ابن عصر، محمد حسن خان اعتماد السلطنه از زبان فرانسه به فارسی برگردانده شده است. کتاب که به صورت نسخه‌ی خطی موجود بود که در سال ۱۳۷۷ با تصحیح و تحشیه محمدحسن کاووسی عراقی به چاپ رسید.

۴. شایان یادآوری است که جلدهای ۹۵ تا ۱۰۲ که نوشتجات مربوط به امورات داخلی ایران است و در تابستان ۱۳۸۵ به چاپ رسیده است و نیز جلدهای ۱۴۷ تا ۱۵۳ ازین مجموعه در بخش نسخ خطی بیست و پنجمین دوره‌ی کتاب سال ۱۳۸۶ نامزد کتاب برگزیده‌ی سال بود. ۵. برای نمونه بنگرید به: دفتر ۱۵۴، سند شماره ۱۳۷، ۱۴۶، ۳۰۵، ۳۰۸ و ۳۳۴ و شماری دیگر از این اسناد که تعداد قابل توجهی را شامل می‌شوند.

۶. برای بنگرید به: دفتر ۱۵۴ سند شماره ۵۳۳ و ۵۳۶، دفتر ۱۵۵، سند شماره ۱۰، ۱۳۶ و دفتر ۱۵۶، سند شماره ۵۳۳ و ۵۴۲. کر این نکته ضروری است که در این مجموعه، اطلاعاتی بسیار را درباره‌ی موضوع‌های فوق در قالب نامه و یا عریضه‌هایی می‌توان یافت که فقط نمونه‌هایی برای آگاهی خوانندگان در این جا ذکر گردید.

۷- درباره‌ی اسناد، اهمیت و انواع آن‌ها بنگرید به: قائم مقامی، جهانگیر، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی ایران، ۱۳۵۰.

کمک کرده و به سرچشمه‌های گرانبهای دست پیدا می‌کند.^۷ یکی از مسائلی که در این اسناد مشاهده می‌شود، وجود اسنادی است که به موضوع زنان پرداخته است و می‌توان نکته‌های بسیار پراهمیتی را از آن‌ها استخراج نمود. پربیداست که موضوع زنان و لزوم توجه به آن در تاریخ ایران بویژه در تاریخ قاجار از مسائلی است که اگر چه در سال‌های اخیر گرد نامهربانی از چهره‌ی خسته‌ی آن برداشته شده و مورد عنایت پژوهشگران قرار گرفته است، اما همچنان تلاش‌های فراوانی را می‌طلبد که بار و مسئولیتی است سنگین بر دوش مورخان و پژوهشگران. بلافاصله بعد از آغاز تحقیق درباره‌ی موضوع زنان همچون پژوهش در دیگر موضوع‌های تاریخی و بسی سخت‌تر و آزردهنده‌تر از آن‌ها، کمبود منابع تاریخ‌نگاری مطرح می‌شود؛ کمبودی که اگر چه در دوره‌ی قاجار با توجه به تحولات شکل گرفته و فعالیت خود زنان در عرصه‌های مختلف اندکی التیام می‌یابد و از دردهای کاسته می‌شود اما همچنان پژوهشگران این عرصه‌ی مهم از تاریخ را آزار می‌دهد. بی‌مهری مورخان به این موضوع در منابع تاریخ‌نگاری سخت قابل توجه است. با این مقدمه می‌توان به ارزشمندی و لزوم توجه بسیار و دقیق به اطلاعات و داده‌هایی که درباره‌ی زنان در کتاب‌ها و اسناد مختلف آمده است، پی برد. بدین معنا که این اطلاعات اگر چه اندکند و ناچیز، اما خود قطره‌هایی می‌شوند که به مرور می‌توانند پاره‌ای تحقیقات را به منصفی ظهور بیاورند که گوشه‌هایی از این تاریخ‌های نانوخته را جبران کند. مجموعه‌ی ۱۵۴ تا ۱۶۱ و دقت در آن نشان می‌دهد که موضوع زنان نیز اگر چه در ذیل دیگر عناوین آمده اما بی‌شک پژوهشگران و علاقمندان تاریخ اجتماعی به خوبی و با دقت می‌توانند از میان همین اسناد داده‌ها و ناگفته‌های فراوانی را درباره‌ی موضوع‌های مورد پژوهش خود استخراج کرده و به تحلیل آن‌ها بپردازند. یکی از موضوعاتی که معمولاً درباره‌ی مجموعه اسنادی که به چاپ می‌رسد، قابل ذکر است همین عنوان بندی اسناد است که در این کتاب در ذیل هشت دفتر و با عنوان‌های کلی آورده شده است. نگاهی به اسنادی که در ذیل هر دفتر گنجانده شده است نشان می‌دهد که این اسناد با رعایت و تقید به عنوان در ذیل هر دفتر گنجانده شده‌اند و این که در این اسناد مجموعه‌ی اطلاعات دیگر قابل ردیابی است که در عناوین دفترها نیابورده شده است خود قصه‌ای است دیگر. بدین ترتیب بر پژوهشگران است که فقط به عناوین موجود در صفحه‌ی فهرست اسناد کتاب‌ها اتکا نکرده و با توجه به موضوع مورد تحقیق و تفحص خود به کنکاش دقت بیشتر در این اسناد بپردازند. به عنوان مثال می‌توان با توجه به تاریخ مندرج در اسناد، تمامی اسنادی را که در حوزه‌ی زمانی پژوهش هستند را مورد ارزیابی قرار داد، چه این اسناد در ذیل عنوان مورد پژوهش ما باشند، چه نباشند. ذکر این نکته ضروری است که در برخی از اسناد متأسفانه تاریخ سند درج نشده است و این خود به نوعی دیگر مسأله‌ساز خواهد شد، مسأله‌ای که باید مورخ با استفاده از دقت و موشکافی سعی در رفع ابهام کند. حتی اگر بخواهیم عنوان مشکل را بر این مسائل مربوط به مجموعه‌های چاپ شده‌ی اسناد بگذاریم باز هم اندکی از اهمیت چاپ